

BİBLİYOGRAFYA

S. N. KRAMER, *History begins at Sumer*, London, Thames and Hudson 1958 with 57 illustrations in photogravure 27 in Line and a map. 333 p.

Müellif Önsözde beşer tarihinde bugünkü cemiyet hayatındaki birçok teşkilâtın ilk kurucusunun Sumerler olduğunu belirttikten sonra bir asır evvel Sumerler hakkında hiç bir şey bilinmezken, şimdi Yakın-Şark'ın bu en eski kavmini çok iyi tanıdığımızı ifade etmektedir. Gerçekten bu kavmin mâbed ve saraylarında kullandıkları sütun ve tuğlaları, vazo ve kapları, Harp ve Lir gibi müzik aletleri v. s. maddi kültür eşyalarından medeniyet seviyelerini öğrendiğimiz gibi, ele geçen onbinlerce yazılı vesika ile de teşkilâtları, kanunları, mektepleri, bir kelime ile sosyal bünyeleri hakkında bilgi edinmekteyiz. Bilhassa çivi yazılı bu vesikalarla Sumerlerin yalnız yazıyı keşfetmekle kalmayıp, onu canlı bir ifade vasıtası halinde inkişaf ettirdikleri de anlaşılmaktadır. Böylece demektedir Müellif, İbranilerin Tevratı, Yunanlıların İliada ve Odyse'yi yazmalarından bin yıl evvel Sumerler destanlarının ya ıyle ah-fada intikalini sağlamışlardır.

1) *Talim ve Terbiye : İlk Okullar.*

Çivi yazısının gelişmesinde Sumer mekteplerinin oynadığı mühim rolü tebarüz ettiren Müellif, kırık bir halde ele geçen metinlerin birçok duplikatlarının bulunması sayesinde, Sumerlerin fikri müktesebatının nasıl bir gayretle elde edildiği hakkında da okuyucusuna fikir veriyor. Zamanımızdan 5000 sene evvel yazılmış olan bu eserleri şüphesiz birinci derecede Sumerli kâtiplere borçluyuz. Bu metinlerden "Yüksek kâtipler" ve "Saray kâtipleri" gibi sınıf sınıf kâtiplerin ve muayyen bir sahada ihtisas yapmış kâtiplerin bulunduğu anlaşılıyor.

Diğer taraftan bu en eski tabletler bize Sumer okul sistemi ve teşkilâtı hakkında da bilgi vermektedir. Çünkü Sumerli öğretmenler talebelerine kompozisyon vazifesi olarak mektepte geçen hayatı tasvir etmelerini vermişti. Memleketin ve bilhassa saray ile mâbedin ekonomik ve idarî sahadaki ihtiyaçlarına cevap verecek kâtipler yetiştirmek bu mekteplerin gayesi idi. Bunun dışında bu mekteplerde âlimane tedrisat da yapılıyor, teoloji, botanik, zooloji, mineraloji, coğrafya, matematik ve dil bilgisi tahsil ettiriliyordu. Talebelerin doğru yazabilmeleri için çok defa eski devirlerden kalma edebî eserler burada kopye ediliyordu. Bu mektepleri bitirenler mâbed ve saray hizmetine giriyorlar, memleketin zengin ve nüfuzlu şahısları arasına katılarak hayatlarını talim ve tedrise vakfediyorlardı. Nikolaus Schneider 1946 da M. ö. II. Binyıla ait ekonomik ve idarî listelerden kâtiplerin isimlerini ve babalarının mesleklerini tesbite muvaffak olmuştur. Bunlar arasında valiler (Şehrin babaları), elçiler, zabıtlar, muhtelif sınıf rahipler, arşiv memurları v. s. vardır. Fakat bir tek kadın kâtip maalesef yoktur. Bu durum okulların bu devirde yalnız erkeklere mahsus olduğunu göstermektedir (S. 37).

Sumer okulunun başı "ummuia" denilen "mektebin babası" yani başöğretmendi. Talebelere ise "mektebin oğlu" deniliyordu. Başöğretmenin "Ağabey" denilen birçok yardımcıları vardı, bunların vazifesi yeni tabletleri talebelerin

önünde yazmak ve talebeler tarafından yazılanları gözden geçirmek ve ezbere okuduklarını dinlemektir.

Sumer okullarında talebelerin yazdıkları bütün tabletler muhafaza edilmiştir. Bu sayede bu okullarda biri ilmi diğeri edebî ve yaratıcı olarak iki grup talebe yetiştiriliyordu. Sumer metinleri arasında ağaç ve ot isimlerini, hayvan, böcek ve kuş adlarını, memleket, şehir, taş ve maden isimlerini ihtiva eden listeler vardır. Bu suretle Sumerli bilginlerin, Sumer yazısının tek tipe doğru gidilmesine ve Sumer dilinin islâhına çalıştıklarını öğreniyoruz. Bundan başka M. ö. III. Binyılın son çeyreğinde Sami Akkad'lar Sumer ülkelerini istilâ ettikleri zaman, Sumerli âlimler ilk Sumer lûgatını yazmışlardır. Zira bu lûgatta Sumerce kelimelerin Akadca karşılıkları gösterilmiştir.

Sumer harabe şehirlerinden çıkarılan tabletlerin arasında Sumerli talebelerin yazmış oldukları masallar, darbı meseller, hakîmane sözler, kompozisyonlar, Sumer şehirlerinin düşman istilâsı karşısında duyulan ıstırapları dile getiren Figannameler (Lamentation) vardır. Fakat Sumer mekteplerinde tatbik edilen öğretim metodları hakkında pek az şey biliyoruz. Talebe mektebe gelir gelmez, bir gün önce kendisine kopye etmesi için verilen "ev ödevi" tabletini geri veriyor, ve Ağabey ona yeni bir tablet veriyordu. İlk tablet mektebin babası ve Ağabey tarafından görülüyor, tashih ediliyordu. Talebeler sabahtan akşama kadar mektepte kalıyorlardı. Nippur, Sippar ve bir de Ur'da olmak üzere üç okul binası kazılarda meydana çıkarılmıştır. Sınıflar büyükçe bir oda halinde idi, fakat son zamanlarda Mari (Tel el Hariri) de bulunan okulun dershanelerinde iki hattâ dört talebenin oturmasına elverişli sıralar bile tesbit edilmiştir.

2) Okulda ilk terbiye :

Bu bahiste M. ö. II. Binyılda yazılmış 21 parça tablette, Sumer okullarında bir talebenin nasıl kâtip olarak yetiştirildiği anlatılmaktadır. Bu tabletlerde verilen bilgiye göre, talebe okula geç kalmamalı ve ödevini muntazaman yapmalıdır. Burada bir talebenin 24 saatini nasıl geçirdiği anlatılmaktadır. Müellif bu tabletleri daha evvel 1949'da JAOS 69'da neşretmişti. Kabahatli öğrencilere ayakta durmak, bahçede dolaşmak gibi cezaların verilmesi şayanı dikkattir.

3) İlk Sibir Harbi :

Burada "Enmerkar ve Aratta'nın Beyi" destanı ele alınarak meşhur Uruk (Varka) şehri ile Aratta isminde küçük, fakat zengin bir şehir arası yapılan mücadele destanı (épique) bir üslûpla anlatılmaktadır. Destanın Prolog kısmında Uruk ve Kullab'ın büyüklerine övgü yapılır. Eserde destanın bir tercümesi verilmektedir (S. 22-27).

4) İlk iki meclisli Kongre :

"Batı medeniyetinin bir monopolü sanılan demokrasinin ilk doğduğu yer Eskişarktır" diyen Müellif M. ö. III. Binyılda Uruk şehrinin namılı kralı Gilgames'in bir icraatını anlatan bir destandan bahsetmektedir. 11 tabletlik bu eser daha önce Thorkilt Jacobsen tarafından JNES 2 (1943) s. 159-172 de "Primitive Democracy" adıyla neşredilmişti. Müellif bu neşriyata 7 tablet daha ilâve ederek destanı tamamlamağa muvaffak olmakla beraber, eserin tefsirinde Jacobsen'e iltihak etmektedir.

Bilindiği üzere, M. ö. III. Binyılda Sumerler aşağı Mezopotamya'da birçok şehir devletleri kurmuşlardı. Bunların en eski ve kudretlilerinden biri de Kiş şehriydi. Sumer ananelerine göre Tufan'dan sonra ilk kiralık bu şehre verilmişti, fakat zamanla Uruk şehri de kuvvetlerini artırmış ve Kişe rakip bir duruma gelmişti. Kiş kralı Agga yaklaşan tehlikeyi sezince, Uruklulara bir mesaj göndererek tebeası olmalarını, aksi halde Uruk'u zaptedeceğini bildirmiş, bu durum üzerine Gilgames derhal hem "İhtiyarlar meclisi"ni hem de "Asker doğmuşlar" meclisini toplantıya çağır-nış. Gilgames şahsen teslim olmağı reddetmek fikrinde imiş, fakat İhtiyarlar sulha bağlı kalmağı tercih ediyorlarmış. Bereket versin diğer Asker doğmuşlar meclisi teslim olmaktansa savaşmağı karar vermişler ve kralın reyinin de inzımamı ile teslim olmağı reddetmişler. Bunun üzerine Kiş kralı Agga Uruk'u muhasara etmiş. Destanın sonu vazih değildir. Böylece bu destan sayesinde eski Sumer sitelerinde kiralıkların mutlak bir nüfuza malik olmadıkları anlaşılıyor.

5) *İlk tarihçi :*

Sumer şehir devletleri arasında ilk zamanlarda, yani Mezopotamya'nın Agadeli Sargon tarafından başarılan ilk siyasi vahdeti kurulmadan evvel, daimî bir mücadele vardı. Bunlardan bilhassa Lagaş ile Umma sitesi arasında asırlarca süren bir rekabet sürüp gitmekteydi. Lagaş Ensisi Urukagina rahipler sınıfının halka yaptığı zulümlere son veren bir reform yapmış ve halka hürriyetini (Amargu) tekrar vermişti. Fakat öyle anlaşılıyor ki, rahipler yine boş durmamışlar, bu defa da Lagaş'ın ezeli rakibine baş vurmuşlardı. Umma kralı Lugalzaggesi bu fırsattan faydalanmış ve Lagaş'ı zapt ve tahrip etmişti. İşte müellifin burada bahsettiği iki tablet, Lagaş'ın tahribini gözleriyle gören ve işgal faciasını yaşayan Lagaşlı bir kâtibin yüreğindeki acuları dile getiren bir eserdir. Zavallı kâtip bize bütün faciayı anlatmakta ve "Suçlular elbet cezalarını göreceklerdir" diye teselli aramakta idi.

6) *İlk vergi indirme :*

Müellif burada, bir evvelki bölümde adı geçen Lagaş kralı reformatör Urukagina'nın icraatından bahsetmektedir. Vesikada şehir halkını teşkil eden rahipler, çiftçiler, gemiciler, balıkçılar, çobanların mâbed tarafından konulan ağır vergilerden nasıl ıstırap çektikleri anlatılmakta ve "Eğer bir adam karısını boşarsa, valiye 5 şekel, yardımcısına da 1 şekel gümüş veriyordu" denilmektedir. Hattâ ölümlerin bile ne kadar bahalıya gömüldükleri de anlatıldıktan sonra, artık vergi mültezimleri yok, artık dulların ve yetimlerin hakkı yenmeyecek" deniliyordu. Bu vesika da daha evvel müteveffa Thureau-Dangin tarafından neşredilmiş fakat tefsiri yapılmamıştı.

7) *İlk kanun vazıları :*

1947 senesine kadar dünyanın en eski kanun vazısının Babilli meşhur Hammurabi olduğu zannediliyordu. Fakat 1947 senesinde Hammurabi'den 150 sene evvel yaşamış olan Lipit-İştar isminde bir Sumer kralının yaptığı kanunlar bulundu. Lipit-İştar kanunlarının bir Prolog, bir Epilog kısmından başka 37 maddesi ele geçmişti. Bu kanun F. R. Steele tarafından AJA LII/3 de neşredilmiştir. Keza A. Götze, JAOS 56 ve 69 da. Fakat Müellifin de belirttiği üzere, Lipit-İştar kanunları "Dünyanın en eski kanunu" vasfını uzun müddet muhafaza edemedi. Zira 1948 senesinde Bağdat Müzesine Harmel tepesinde bulunarak getirilmiş iki tabletin de kanun maddelerini ihtiva ettiği keşfedildi. Epilog kısmı kaybolan bu kanunun Pro-

log'unda Lipit-İhtar'dan 70 yıl evvel yaşadığı başka vesikalarla malûm olan Bilalama isminde bir kiralın adı geçmekte idi. Ancak Bilalama kanunları da öncülük şerefini 1952 senesine kadar muhafaza edebildi. Eserin Müellifi S. N. Kramer, 1952 de İstanbul Müzesi tabletleri arasında III. Ur sülâlesi (M. ö. 2050) nin kurucusu Ur-Nammu'ya ait daha eski bir kanun tableti keşfetti. Bu kanunun Prolog kısmında uzunca bir tarihî mukaddeme yapılmıştır. Ur Nammu kanunlarının kültür tarihi bakımından en mühim noktası, cezaların, Sami menşeli Hammurabi ve Tevrat kanunlarında olduğu gibi kısasa kısas (Talion) prensibi ile değil, maddi cezalarla, para ile ödenmiş olmasıdır.

8) *İlk içtihad kararı :*

Müellif burada Thorkilt Jacobsen ile birlikte çalıştığı bir tabletin muhtevasını anlatmakta ve böylece hukuk tarihi bakımından son derece kıymetli bir vesika vermektedir. Zira ilim tarihinde bundan daha eski bir mahkeme zaptı ve bir dâva için verilen kararın, bundan sonraki vakalara da esas olacağını gösteren başka bir vesika daha yoktur. Metne göre, M. ö. 1850 lerde Sumer'de bir katil vakası olmuştu. Üç kişi birleşerek bir mâbed memurunu öldürmüşlerdi. Maktulün karısı da sorguya çekilmiş, fakat kadın sırrını saklamıştı. Bu durum İsin kiralı Ur-Ninurtaya arz edilmiş, o da bunun üzerine Nippurda "Vatandaşlar meclisi"ni toplantıya çağırmıştı. Burada 9 şahit dinlenmiş ve neticede üç katili ile birlikte kadının da idamına karar verilmişti. Çünkü kadın cinayeti bildiği halde susmuştu. Mecliste yalnız iki kişi kadını müdafaa etmişti, bunlar kadının kocasının katline iştirak etmediğini, binaenaleyh suçsuz olduğunu iddia ediyorlardı. Fakat diğer bütün âzalar kadının susmakla hukuka riayet etmediğine karar veriyorlar ve neticede kadın da üç adamla birlikte ölüme mahkûm ediliyor. Burada Sumer kavminin hukuk anlayışı ve hukuka saygısı ile karşılaşılıyor. Sonra Nippur meclisi bu "Susan kadın" dâvasının bütün safhalarının yazılıp bir içtihad kararı olarak müteakip devirlerde de okunmasını talebetmiştir.

9) *İlk reçete :*

Gerçi Sumerler de bütün eski Şark kavimleri gibi sihir ve büyüye tamamen inanıyorlardı, fakat tecrübelerine dayanan ev ilâçlarının formüllerini yazarak, bunlardan gelecek nesillerin de faydalanmalarını sağlamışlardı. Müellif burada evvelce Léon Legrain tarafından neşredilen bir tableti yeniden ele almış ve kendisine ilimler tarihi üzerinde çalışan Martin Lewy de yardım etmiştir. Bir Sumerli hekimin uzun denemelerle iyi netice aldığı ilâçları ihtiva eden bu tablettten, modern tıp ilminde olduğu gibi, o zamanlarda da materyal olarak mineralojik, zoolojik ve botanik maddelerden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Başlıca mineral madde olarak Sodium chlorite ile Potassium nitrate kullanılmıştır. Hayvan dünyasından ise süt, yılan zehiri, nebatlar âleminden ve ağaçlardan, köklerden faydalanılmıştır. Ağrıyan bir uzuv yağla ovuluyor, masaj yapılıyordu. Böylece Sumer tıbbının mistik unsurlardan kısmen uzak olarak realist çalıştığı anlaşılmaktadır.

10) *İlk çiftçi almanağı :*

1949/50 senelerinde yapılan Nippur (Niffer) deki yeni araştırmalarda bulunan vesikalar arasında bir de bir çiftçinin oğluna ziraat hakkında verdiği tavsiyeleri

ihtiva eden bir tablet bulunmuştu. Bu mevzuda daha evvel bulunmuş olanlarla birlikte tamamlanarak Sumerler zamanındaki muhtelif hububat ve ağaç yetiştirme metodu hakkında bilgi edinmek kaabil olmuştur. Bu metinler B. Landsberger ile Thorkild Jacobsen tarafından neşredilmiştir. Müellif bu metinleri Hesiodos'un "İşler ve Günler"i ve Virgilius'un "Georgica"sı ile mukayese etmektedir. Kitapta örnek olarak verilen tercümede daha ziyade sulama tekniğinden bahsedilmektedir. Sumer-Babil vesikaları arasında günlük hayatın muhtelif safhalarına ait bilgilere raslamak kabildir.

11) *İlk Deneme :*

Nitekim bu bahiste ağaçları hava şartlarına karşı korumada tecrübe ile elde edilen neticeler gelecek nesillere intikal ettirilmiştir. Gerçekten İstanbul'da bulunan büyük tabletlerden birinde —ki Kramer buna İnanna ve Sukallituda tableti adını vermektedir— bahçesine büyük bir itina ile bakan, bu hususla ilgili bütün ominaları yaptıran, doğu ve batı yıldızlarına bakan ve yeni diktiği bir "sarbatu" ağacını (öyle bir ağaç ki, güneşin doğuşundan batışına kadar gölge verir) nasıl yetiştirileceği, hava şartlarından nasıl korunacağı bir hikâye şeklinde ve fakat tabii tanrı ve tanrıçelere mal ederek anlatırlar: "Kıraliçe (İanna = Aphrodite = Venus) Elam Subar memleketlerini, yer yüzünü ve gökyüzünü dolaştıktan sonra bahçıvan Sukallituda'nın bahçesinin bir köşesinde düşüp uyuyakalır. Bahçıvan onu görünce, dayanamaz, öper, sever, fakat ertesi sabah tanrıçe uyanınca felâketi anlar ve tabii büyük bir hiddete kapılarak, "Memleketin bütün sularını kana çevireceğim, bana el âlemin ortasında bunu yapan adamı bulacağım" diyor ise de bulamıyor. Zira bahçıvan Sukallituda'nın bütün ağaçları "sarbatu" ağaçları ile örtülü imiş. Bunun üzerine tanrıçe bir çare bulması için akıl ve hikmet tanrısı ile görüşmek üzere Eridu shrine gidiyor, fakat hikâyenin sonu meçhuldür, zira tabletin sonu kırıktr.

12) *İnsanın ilk kozmogoni ve kozmolojisi :*

Sumerler sistematik bir felsefe tanzimine muvaffak olamamışlardır, fakat onların yaşadıkları muhiti, yeryüzünü ve gökyüzünü müşahade ettiklerini ve bu tabii hâdiseler karşısında neler düşündüklerini gösteren bir çok vesikalar vardır.

Kâinatın bünyesini böylece tesbit eden Sumerli mütefekkirler bir kozmogoni de kurmağa muvaffak olmuşlardır. Gerçekten Sumerlerin "Sebebi külli" üzerinde düşündüklerini iyima eden işaretler vardır. Onlara göre bu sebebi külli deniz idi. Miletos'lu Thales de temel madde olarak suyu ele alıyordu. Fakat Sumerli filosoflar denizin eskiliği ve içinde kaç cins mahlûk yaşadığı üzerinde durmamışlardır. Bununla beraber yer ve gök yüzündeki bütün hâdiselerin değişmez bir nizam (ME) içinde cereyan etmesinin, insan şeklinde, fakat ölümsüz varlıkların, yani tanrıların işi olduğunu farketmişlerdi.

Sumerler, tanrıları insan şeklinde ve insan hisleriyle mütehalli olarak tasavvur ediyorlardı. Bundan dolayı da Sumer panteonu içinde vazife ve mesuliyetleri tâyin edilmiş tanrılar vardı ve bunlar akrabalık münasebetleriyle birbirlerine bağlı idiler. Sumer ilâhiyatçılarının, tanrıları yaratıcı olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırması şayanı dikkattir. Bu, onların kozmolojik görüşlerinin bir neticesiydi. Demek ki onlar gök, yer, deniz ve atmosferi kosmos'un esas prensipleri olarak kabul ediyorlardı.

Bütün tabiat hâdiseleri "ME" denilen şaşmaz bir ilâhî nizam içinde tekrerrür etmekte idi.

Diğer taraftan Sumerlerin dünyanın yaratılışı hakkında neler düşündüklerini, ne şekilde tasavvurları olduğunu gösteren destanlar da vardır. Bunlar arasında bilhassa "Gilgames, Enkidu ve adam" denilen destanın mukaddemesi ele alınıyor:

Gök, yeryüzünden ayrıldıktan sonra
Yer, gökyüzünden ayrıldıktan sonra
İnsanın ismi konulduktan sonra
Anu (Gök tanrı) gökte yerleştikten sonra
Enlil (Yeryüzü tanrısı) yerde yerleştikten sonra

Bu satırlar insana derhal Tevrat (Genesis I, 1-5) taki fıkrayı hatırlatıyor : "Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah'ın ruhu suların yüzünde hareket ediyordu Ve Allah dedi ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü ve Allah ışığı karanlıktan ayırdı."

Müellif yukarıdaki Sumer destanından şu neticeyi çıkarmaktadır :

- 1) Demekki bir zamanlar gök ve yer birleşti.
- 2) Gök ve yer ayrılmadan evvel de tanrılar mevcuttu.
- 3) Gök ve yerin ayrılmasından sonra Anu göklerde, Enli ise yeryüzünde kalmıştı. Müellif Sumer tanrıları listesini ihtiva eden bir metinde İlahe Nammu adının piktografik olarak "Deniz" ile gösterildiğine ve yanında da "Göğü ve yeri doğuran Ana" ibaresi bulunduğuna dayanarak, Sumerlerin, gök ve yerin iptidai prensip olan denizden doğduğunu kabul ettikleri kanaatindedir. Bir diğer metinde ise-ki Müellif bu metne "cattel and grain" adını takmaktadır-tanrıların gökte doğuşu tasvir edilmektedir. Burada yerle gök birlikte bir dağ olarak tasavvur ediliyor ki. bu da yine yerle göğün ayrılmadan evvelki halini anlatmaktadır. Bir Sumer şiirinde de müellif yerle göğü kimin ayırdığı sualinin cevabını bulmaktadır. Zira bu şiirde :

*Ey Tanrım, faydalı olanı usulüyle vermek için,
Ey kararları değişmez Tanrı,
Ey topraktan memleketin tohumunu çıkaran Enlil!
Yeryüzünden göklere, göklerden yere doğru gidip gelmeği tasarlıyordun.*

denilmektedir. Müellif Sumer kozmogonisi hakkındaki düşüncelerini (S. 139) de şöyle hulâsa etmektedir :

- 1) İlkel prensip denizdir, onun doğuşuna veya menşesine dair hiç bir kayıt yoktur. Demek ki Sumerler bunun ezelden beri mevcut olduğunu tasavvur ediyorlardı.
- 2) İlkel deniz yeri ve göğü ihtiva eden kozmik dağı doğurdu.
- 3) İnsan şeklinde (anthropomorphe) olan gök tanrısı Anu erkek, yer tanrısı Ki dişi olarak tasavvur ediliyordu. Bunların birleşmesinden de hava tanrısı Enlil doğmuştu.

Hava tanrısı Enlil, göğü yerden ayırdı, zira babası Anu gökten, anası Ki yerden ayrılmıştı. Enlil anası Yer tanrısı ile beraber dünyanın, insanın, hayvanların, nebatların ve medeni şehirlerin yaratılmasına karar veriyorlar. Işıklı yaratıkların, yani güneş, ay ve yıldızlarının yaratılmasına dair bir izah yoktur, fakat Ay tanrısı

(Nannar veya Sin) Enlil'in oğlu olarak tasavvur ediliyordu. Güneş ile Venüs yıldızı İhtar ise ayın çocukları idi (Bu hususta JNES V 1946 ya bak).

Görülüyor ki, Sumerler tanrılarını tamamen insanlar gibi tasavvur ediyorlardı. Onlar da insanlar gibi beşerî ihtiras ve zaafarla malûdüler. Onlar da evleniyor, çocuk çocuk sahibi oluyorlardı, seyahat ediyorlardı, fakat Sumerli mütefekkirler, tanrılardaki bu anthropomorfizm ile ölümsüzlükleri arasındaki tezadı hiçbir zaman görememişlerdir. Ancak yüksek Hellen kültürünün bile bu tezattan kendisini henüz kurtaramadığı düşünülürse, din sahasında Sumerlerin eriştiği seviye kendiliğinden anlaşılır.

13) *İlk ahlâk kuralları :*

Sumerli mütefekkirler, kendi dünya görüşleri içinde insana ve onun kaderine inanıyorlardı. İnsana çamurdan şekil verildiğine, ve onun yalnız ve ancak tanrılara hizmet etmek için yaratıldığına inanıyorlardı. Böylece klâsik filosofların ahlâk kurallarına esas olan "İnsan ve onun hürriyeti" problemini düşünememişlerdir. Bütün ahlâkî yüksek vasıflar tanrılara atfedildiğinden, insanı onların emrinde birer köle olarak kabul ediyorlardı. Kanunsuzluk, adaletsizlik, haksızlık ve kötülük gibi bütün gayrı ahlâkî hallerden tanrılar nefret ederlerdi. İnsanların onların nefretini üzerlerine çekmemesi için iyi ahlâklı olmaları gerekti. Bununla beraber Sumer cemiyetinde kıralların en önemli vazifelerinden biri de hâkimlik idi, yani kırallar adaletin koruyucusu idiler. Meselâ daha M. ö. XXIV. asırda yaşayan Lagaş kralı Urukagina, hemşehrilerine hürriyeti verdiğini, artık dul ve yetimlerin haklarının yenmeceğini resmen ilân ettiğini görmüştük.

14) *İlk Eyüp :*

Mr. Kramer burada Society of Biblical Literatur cemiyetinde 29 December 1954 tarihinde okuduğu "Man and his God" adlı bir tetkikini ve buna esas teşkil eden Sumerce destanı edebî bakımdan tahlil ederek anlatıyor ve Tivrattan tanıdığımız Eyüp tipinin ilk örneğini Sumerlerin verdiğini söylüyor. Eserde bu destanın 52 satırının tercümesi verilmektedir.

15) *İlk darbu meseller :*

Sumerli bilginler eserlerinde darbu meseller kullandıkları gibi, yalnız bu atasözlerini ihtiva eden tabletlerden de Sumer atasözlerini öğrenmek kabil olmuştur. Ancak Müellifin de belirttiği gibi, bunları tercüme etmek zordur, meselâ :

Fakir adamın ölüsü, âirisinden iyidir.

Ekmeği varsa, tuzu yok, tuzu varsa, ekmeği yok.

Eti varsa, aşu yok, aşu varsa, eti yok.

Kimi gümüşü çoksa sevinir, kimi buğdayı çoksa sevinir,

Fakat bunlara malik olmayan uyuyabilir !

Evdeki huzursuz kadın, ekmeğe acı katar (Bu hususta Bak. Belleten 63, s. 354. ve JAOS 77, 2 (1957) 67).

16) *İlk edebî münakaşalar :*

Sumerli öğretmenler, zirai şartlar içinde yaşayan Sumer cemiyetine, yaz ve kış, kuş ve balık, sığır ve tohum gibi varlıklardan hangisinin daha faydalı olduğu hususunda bu cisimler arasında muhayyel münakaşalar yaratmışlardır. Bir

metinde yaz ile kışın bütün vasıfları sayıldıktan sonra, nihayet Enlil babaya gidip sormağa karar veriyorlar. Giderken yaz (emes) babasına vahşi ve ehli kuşlardan, bitkilerden, kış (enten) ise madenler, taşlar, ağaçlar ve balıklardan ibaret olan hediyelerini "Hayat Evi" denilen E. KUR. mâbedine götürüyorlar. Burada her biri kendini müdafaa ettikten sonra, Tanrı Enlil yazı dönerek : "Sen kendini onunla nasıl mukayese edebilirsin?" diyor ve neticede kış "Tanrıların çiftçisi" sanını alıyor.

17) *Tevratla paralellik :*

Mr. Kramer'e göre, Tevrat ile Sumer edebiyatı arasında tam bir benzerlik yoktur, fakat Sumerler bütün eski Şark kavimleri üzerinde büyük bir tesir icra ettikleri için, (Sumerlerle İbraniler arasında büyük zaman farkına rağmen) İbraniler de bu tesirin altında kalmışlardır. Buna misal olarak, Enki ve Nin Hursag (Dag tanrıçesi) denilen Sumerce bir metin ile Tevratın, cennette Havva'nın Âdem'in sol kaburgasından yaratıldığını anlatan kısmı arasındaki benzerlik gösterilmektedir (Sumerce bu metin BASOR (1945). Supplementary Studies No: 1'de neşredilmiştir). Fakat ifrimizce bu paralelliğin en güzel örneğini Gilgames destanında anlatılan Tufan efsanesi verir. Gerçi bu iki eski kaynak arasında çok fark vardır, fakat motif aynıdır ve Tevrat yazarları, daha eski Sumer menşeli bir kaynaktan faydalanmışlardır. Müellif belki bu sebeple Tufan hâdisesini anlatan Gilgames destanına ayrı bir yer vermekte ve 18 numaralı bölümde "İlk Nuh" adı altında anlatmaktadır. Bilindiği üzere Sumerli Tufan kahramanının adı Ziusutra'dır. Tanrılar onu yaptığı büyük hizmetten dolayı ebedî hayatla taltif etmişlerdi. Kendisi aynı lütfâ mazhar olan karısı ile birlikte "Uzakta, nehirlerin mansabında" yaşamakta idi. Bu tanrılaşan kahramanın oturduğu yere "Cennet" denilmiyordu, fakat Sumerlerin cenneti de tahayyüll ettiklerini "Enki ve Ninhursag" destanı ile anlıyoruz (Bak. BASOR, Suppl. Studies Nr: 1 1945).

18) *Cehennem :*

Aynı suretle Sumerler Cennetin zıddı olan bir ülke tanıyorlardı. Bu memleketi biz İştâr'ın cehenneme inerek sevgilisini kurtardığını anlatan bir efsane ile biliyoruz. Sumerce "Dönüşü olmayan memleket" mânasına gelen bu yerde, ölümlerin ruhları yaşıyorlardı ve ekmeğe yerine toprak yiyorlardı. Harb ve aşk tanrıçesi İştâr, sevgilisi Tammuzu yeryüzüne çıkarmak için cehennem tanrısı olan kardeşi Ereşkigale rica ediyor, o evvelâ müsaade etmek istemiyorsa da, İştâr çok yalvarıyor, nihayet girmeye muvaffak oluyor. Buraya girebilmek için 7 kapıdan geçiyor, her kapıda elbise ve ziynet eşyalarından birini veriyor. Aynı suretle çıkarken tekrar bu eşyalarını alıyor. İştâr ile sevgilisi yeryüzüne çıktıkları zaman, Bahar bayramı kutlanıyor, ağaçlar çiçekleniyor, kuzular doğuyor v. s.

19) *İlk Saint George (Ejder öldüren kahraman) :*

Gilgames destanında Uruk şehrinin bu kahraman kiralının arkadaşı Enkidu ile birlikte ormandaki ejder Humbaba'yı öldürdüğü anlatılır (Bak. M. Ramazanoğlu, Gilgames destanı, s. 33). Diğer taraftan Yunanlıların Poseidon'una eşit olan Enki ile güney rüzgârlarını değiştiren tanrı Ninurta korku nedir bilmez ejder Asakku'yu öldürür ve bu savaşta kendisine yardım eden veya fenalık yapan taşların taliini tâyin eder (K. Balkan, Sumeroloji araştırmaları, S. 906-912). İşte bu iki Sumer destanındaki ejder öldürme motifini, müellif Hıristiyan ananelerindeki Saint George menkibesi ile mukayese etmektedir (S. 226-238).

20) *Gilgames destanı* :

Sumer edebiyatının şaheserlerinden biri olan bu destan, ilk defa Ninive'de Asurbanipal kitaplığında bulunduğu zaman, dünya çapında bir heyecan uyandırmıştır, zira Tevratın bildirdiği Tufan hâdisesi bu tabletlerde de hikâye edilmekte idi. Bugün bu destanın Sumerce, Akkadca, Hititçe ve Hurrice, Asurca ve Yeni Babil nüshaları da ele geçmiş, ve böylece bu eserin eski çağlarda da çok sevilerek okunduğu ve komşu memleketlerin dillerine de tercüme edildiği anlaşılmıştır. Diğer taraftan eserin muhtelif dillerdeki nüshalarının ele geçmesi sayesinde eseri kısmen tamamlamak da kabil olmuştur. Gilgames destanındaki tanrı, şahıs ve yer adlarının Sumerce olmasından, destanın aslının Sumerli olduğuna şüphe yoktur. Tamamı 3500 satır tutan bu meşhur destan Türkçeye de rahmetli Muzaffer Ramazanoğlu tarafından çevrilmişti (Bak. Gilgames destanı, İstanbul 1942). Müellife göre Gilgames destanı 7 şarkıdan meydana gelmiştir. Bu destanın ehemmiyeti, diğer bütün Sumer edebiyatı "Tanrılar için" yazıldığı halde, burada kahramanın insan olmasından ve insanın ölümle mücadelesinden ileri gelmektedir. Eser umumiyetle dramatik neve girer. Gerçekten de şair, ebedî hayatı sağlayacak şifalı otu kahramana buldurduktan sonra tekrar kaybettirir. Bu motifte Sumer felsefesinin beşer için ölümün mukadder olduğu ve ölümsüzlüğün ancak Tanrılara mahsus olduğu realist görüşünü açıklamaktadır.

21) *Destanı Edebiyat* :

Müellif burada evvelâ dünya tarihindeki kahramanlık devirlerini hatırlatmakta, (Greklerin, Hindlilerin ve Toytonların) ve bu tarz kahramanlık devirlerini Hind-Avrupalı kavimlerin tarihinde görüldüğünü söylemektedir. İngiliz bilgini H. Munro Chadwick'e göre, kahramanlık devirleri, edebi tahayyüller olmaktan ziyade, hakikî sosyal hâdiseleri gösterirler. İşte Sumerlerin pe böyle bir kahramanlık devri ve bu devrin olaylarını anlatan destanı şiirleri vardır. Bu devirlerde tanrılar (anthropomorphe) insan şeklindedirler. Kahramanlar ise tanrısal menşeli olmakla beraber, bunlara mahsus kütler yoktur. Bütün kahramanlık devirlerinde görülen bu müşterek karakterler Sumer Kahramanlık devri için de muteberdir. Bilhassa edebiyat sahasında bu paralellik daha bârizdir. Gerçekten Kahramanlık devirlerinin özelliklerinden biri de kahramanların icraatının destanı şiirle anlatılmasıdır. Müellife göre Sumer destanı şiirleri kahramanlık devrinden beş altı asır sonra yazılmış olmalıdır. Bugün elde bulunan nüshalar ise M. ö. II. Binyıl başlarında kopye edilmiştir.

Bununla beraber Sumer Kahramanlık devrini anlatan materyal ile diğer milletlerin Kahramanlık devir destanları arasındaki farkları müellif üç noktada toplamaktadır :

1) Sumerler epik materyallerini bir araya toplamamışlardır. Kahramanlarının psikolojisi, basit bir insanınkinden farklı değildir.

2) Sumer epik materyalinde ölümlü kadınlar da rol oynamaktadır.

3) Sumer destanı şiirinde üniform satır ve ölçü yoktur.

Sumer epik malzemesi olarak 9 destan vardır, bunlardan ikisi kahraman Enmerkara, ikisi de Gilgames'in babası Lugalbanda'ya, 5 tanesi de Gilgamese aittir. Burada Müellif bütün bu destanların muhtevası hakkında özet halinde bilgi vermektedir.

22) İlk "ölümden sonraki hayat" menkibesi :

Bu bölümde III. Ur sülâlesinin kurucusu Ur-Nammu'nun öldükten sonra ahrette dirildiğini anlatan bir Sumer metni ele alınmakta ve muhtevası hakkında bilgi verildikten sonra tefsiri yapılmakta, sonra da şiirin tercümesi verilmektedir. Buna göre Ur kralı Ur-Nammu evvelâ 7 yeraltı tanrısını ziyaret ederek takdimeler sunuyor, ayrıca da biri cehennemın kâtibi olan iki tanrıya da hediyeler veriyor. Nihayet öteki Dünya (KUR) rahiplerinin kendisine hazırladıkları yere geliyor, burada daha birçok ölü ruhlar yaşamaktadır. Daha sonra Kral burada Gilgames ile karşılaşır, Gilgames kendisine buranın usul ve adâbını, kanunlarını öğretiyor. Aradan bir hafta, on gün geçince Ur-Nammu'da "Sumer hasreti" başlıyor. İnşasını bitiremediği Ur şehrinin surlarını, inşa ettirdiği, fakat içinde oturamadığı sarayını, artık göğsünde sıkamayacağı karısını, artık kucağında sevmeyeceği çocuğunu hatırlıyor. Böylece öteki dünyada da rahatı bulamıyor ve o zaman uzun bir ah çekerek ağzından bir lânet yükseliyor.

Bu destan Sumerlerin ölümden sonraki dirilişe inandıklarını göstermekte, fakat ebedî saadetin öteki dünyada da mevcut olmadığını realist bir görüşle tasvir etmektedir.

23) İlk Kütüphane Katalogu :

Burada Asur kralı Asurbanipal'in Ninive sarayında bulunan çivi yazılı tabletlerden mürekkep kütüphanesi ve bu kitaplıktaki eserlerin listesini gösteren iki tablet hakkında etraflı izahat verilmektedir. Bu tabletlerden biri bugün Philadelphia Üniversite Müzesinde, diğeri Paris'te Louvre Müzesinde bulunmaktadır. Müellif bu kataloglardaki eserleri karşılaştırmakta ve bu eserinde kullandığı metinlerin isimlerini de liste halinde vermektedir. Buna göre birinci Katalogta 62, ikincisinde 68 edebî eserin adı yazılıdır. Bunlardan 43 eser her iki katalogta müştereken geçtiği halde, Louvre tabletindeki 25 eserin adı Üniversite Müzesindeki tablette mevcut değildir.

Muhtevası hakkında kısaca izahat verdiğimiz Kramer'in bu eseri, müellifin Sumeroloji sahasında şöhret yapan diğeri ilmi eserlerinden daha çok tutunmuştur. Öyle ki, ilk defa 1956'da Amerika'da basıldıktan bir sene sonra İngiltere'de yeni bir baskı daha yapılmış (London 1958 bizim nüshamızdır), 1959'da ise Doubleday Anchor Books serisi içinde (A 175) numarasıyla tekrar basılmıştır. Bundan başka 1957'de B. Arthaud tarafından "L'histoire commence à Sumer" adı ile Fransızca tercümesi yapılmıştır. Bu muhtelif nüshaların Paragraf başlık numaraları arasında farklar vardır.

Eserin kitap piyasasında bu kadar tutulmuş olmasının sebebi, dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Sumerlerin edebî mahsüllerinin XX. asır adamının anlayabileceği bir sadelikle anlatılmasıdır. Bu itibarla eserin Türk talebeleri için de faydalı olacağına şüphe yoktur.